

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

Бакумов О. С.,
 кандидат юридичних наук,
 доцент кафедри конституційного і міжнародного права
 Харківського національного університету внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ В ПОЗИТИВІСТСЬКІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА: НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

LEGAL RESPONSIBILITY OF THE STATE IN THE POSITIVIST THEORY OF LAW: SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES

Стаття присвячена дослідженню науково-методологічних засад внеску юридичного позитивізму в розроблення проблематики юридичної відповідальності держави. Обґрунтовано визначальну роль теоретиків юридичного позитивізму. Відзначено, що такі розроблення спиралися на аналіз об'єктивного права європейських держав XIX – початку XX ст. та зумовлювали їхні зміни. Окреслено внесок юридичного позитивізму у формування концепцій адміністративного судочинства, конституційного судочинства та міжнародно-правової відповідальності держав, упровадження яких на практиці уможливили остаточну інституціалізацію та процесуалізацію феномена юридичної відповідальності держави.

Ключові слова: держава, право, суб'єкт права, праворозуміння, юридична відповідальність, правова держава, позитивізм, емпіризм, раціоналізм.

Статья посвящена исследованию научно-методологических принципов вклада юридического позитивизма в разработку проблематики юридической ответственности государства. Обоснована определяющая роль теоретиков юридического позитивизма. Отмечено, что такие разработки основывались на анализе объективного права европейских государств XIX – начала XX в. и предопределяли их изменения. Очерчен вклад юридического позитивизма в формирование концепций административного судопроизводства, конституционного судопроизводства и международно-правовой ответственности государств, внедрение которых на практике сделали возможными окончательную институционализацию и процессуализацию феномена юридической ответственности государства.

Ключевые слова: государство, право, субъект права, правопонимание, юридическая ответственность, правовое государство, позитивизм, эмпиризм, рационализм.

The article is sanctified to research of scientifically-methodological principles of payment of legal positivism in development of range of problems of legal responsibility of the state. The qualificatory role of theorists of legal positivism is reasonable in development of conception of legal responsibility of the state. It is marked that such developments leaned against the analysis of objective right for the European states of XIX – to beginning of XX of century and predetermined their changes. Payment of legal positivism is outlined in forming of conceptions of the administrative rule-making, constitutional rule-making and international responsibility of the states introductions of that in practice did possible final institutionalization and to the processualization of phenomenon of legal responsibility of the state.

Key words: state, law, legal subject, understanding of law, legal responsibility, legal state, positivism, empiricism, rationalism.

Постановка проблеми. Як відомо, попри численні критичні та гіперкритичні інвективи в сучасній теоретичній юриспруденції (зокрема, це особливо помітно в працях В.С. Нерсесянца, О.М. Костенка та С.П. Головатого), юридичний позитивізм продовжує залишатися чи не найвпливовішим напрямом вітчизняної і зарубіжної юридичної думки, хоча від його беззастережної підтримки, особливо у формі позитивістсько-легістських настанов взірця кінця XIX – початку XX ст., більшість відомих сучасних учених уже відмовилися [19, с. 300–302]. Його ключові теоретико-правові настанови не втрачають «своєї методологічної значущості й донині». Пояснення такої «стійкості» вбачають у тому, що саме юридичний позитивізм: 1) сьогодні практично не має серйозних альтернатив у межах англо-американської правової філософії, яка «задає тон» всьому світовому юридичному дискурсу; 2) залишається найбільш придатним як для вирішення практичних проблем функці-

онування правових систем, так і до концептуального осмислення сутності права; 3) є чи не єдиним серед усіх типів праворозуміння, що відповідає критеріям наукової раціональності, хоча б тому, що має у своїй структурі навіть власну внутрішню «опозицію» у вигляді різноспрямованих напрямів досліджень (серед них виокремлюють інклюзивний (м'який) та ексклюзивний (жорсткий) позитивізм, нормативізм, неонормативізм тощо [1; 35; 47]).

Певне пожвавлення уваги до юридичного позитивізму як впливового теоретико-правового напрямку осмислення державно-правової реальності на сучасному етапі розвитку України зумовлене, на наш погляд, спростуванням на практиці популярних до останнього часу уявлень про правову систему як саморегульовану, самодостатню і соціонормативну, що не потребує активної ролі держави та наче має здатність до самовідтворення в суспільстві. Проте реальний досвід та практичні потреби політичної

і правової модернізації України, її євроінтеграції об'єктивно вимагають визнання більш активної ролі права у визначенні стратегії таких перетворень, у приведенні національного законодавства у відповідність до європейського, в забезпеченні його дієвості та ефективності, в узгодженні правової політики у сферах правотворчості, правозастосування та правоохорони тощо. Але креативність та функціональну спроможність права в сучасному державно організованому суспільстві важко уявити поза активною діяльністю держави та її органів, які виконують різнопланові сервісні функції щодо суспільства [10, с. 163–174]. Відповідно, як визнав класик сучасної американської правової думки Р. Познер, і права людини потребують від держави належного комплексу дій, оскільки без них вони будуть мати невелике практичне значення [46, с. 57]. Водночас осмислення такої діяльності держави аксіоматично має ґрунтуватися на неспростовній тезі про її юридичну відповідальність за результати такої діяльності, за додержання в повсякденній діяльності держави, її органів і посадових осіб прав та свобод людини і громадянина як цільної соціальної та правової цінності.

Теоретико-правовий зміст концептуальних побудов юридичного позитивізму, система поглядів його представників на право і державу та їхню взаємодію досліджувалися низкою українських учених-правознавців, зокрема: В.В. Волинцем, В.В. Дудченко, Є.П. Євграфовою, В.Б. Ковальчуком, О.М. Ковальчуком, А.М. Ковтонюк, А.А. Козловським, М.В. Костицьким, В.М. Кравцем, О.В. Лясковець, С.І. Максимовим, С.І. Петровіч, Т.О. Подковенко, Д.Є. Прокоповим, С.П. Рабіновичем, В.І. Тимошенко, А.Г. Тихолазом, Ю.В. Цуркан-Сайфуліною та ін. Саме в розрізі їхніх досліджень доцільно аналізувати засади юридичної відповідальності держави в позитивістській версії праводержавознавства.

Виклад основного матеріалу. Водночас ґрунтовний аналіз різних наукових джерел показує, що проблематика юридичної відповідальності держави є не лише міжгалузєвою (з точки зору галузевої приналежності цієї проблематики), а й переважно поліджерельною та поліморфною. Зокрема, вона є такою сукупністю ідей, доктрин, концепцій та наукових припущень, що спирається на надзвичайно мозаїчний і багато в чому такий, що не втратив своєї наукової значимості, досвід наукових досліджень у сфері право- і державознавства, який щорічно невинно збагачується і за рахунок теоретичних напрацювань, і за рахунок джерел відповідної судової практики [46]. Закономірно, що ідейні витoki відповідної концепції часто простежуються в різних напрямках, які класифікують: 1) або відповідно до галузі права (конституційна, адміністративна, цивільно-правова та/або міжнародно-правова відповідальність держави [38, с. 96–141]); 2) або ж за джерелами в макро-структурних правових об'єднаннях – публічному чи приватному праві (зокрема, деякі фахівці обґрунтовують приватноправові або ж публічно-правові концепції юридичної відповідальності держави, тим

часом як інші дослідники виходять із концепції змішаної природи такої відповідальності [4, с. 72–73]); 3) або обґрунтовуючи пошуки і наукові рецепції ідеї юридичної відповідальності держави за різними типами праворозуміння – позитивістським, природно-правовим, соціолого-правовим, психологічним тощо [3, с. 17–40; 26; 44, с. 179]; 4) або ж за іншою класифікацією – докласичним (дометафізичним), класичним (метафізичним), некласичним (постметафізичним) [41, с. 8]), а також за різними інваріантами сучасного (інтегративного, постпозитивістського, постмодерного, динамічного тощо) праворозуміння [36; 41]. Зазначені концептуальні побудови по-різному підходять до окреслення окремих елементів інституту юридичної відповідальності держави, проте спільним для них є визнання такої відповідальності визначальною засадою сучасної концепції демократії, а її впровадження – одним із ключових напрямів правової ідеології держави на сучасному етапі її розвитку [38, с. 27].

Натомість визнається (і цілком справедливо, на нашу думку), що донині «проблема відповідальності держави перед особою, своїми громадянами є однією з найменш розроблених в українській юридичній науці» [47, с. 41]. При цьому реальні суспільно-політичні та правові процеси в Україні протягом останніх років неодноразово засвідчували проблематичність ефективності цього інституту саме в українських реаліях [47, с. 49]. Констатується, що Україні «так і не вдалося створити реальний та дієвий інститут юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою» [23, с. 54–55]. Водночас увага акцентується на тому, що саме «ефективність формування і дії інституту відповідальності держави вирішально впливає на процес змін, що відбувається в Україні й пов'язаний з юридичними гарантіями забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина» [47, с. 41]. Тому актуальні політичні події в Україні, зумовлені й каталізовані Революцією Гідності 2014 р., зокрема й конституційна модернізація політичної системи держави, розпочата у 2014 р., стали вагомими чинниками посилення уваги як науковців, так і практиків до однієї з ключових категорій право- та державознавства – категорії юридичної відповідальності держави перед іншими суб'єктами права. Цілком закономірно сучасні українські науковці визнають, що «в умовах поглиблення демократичних перетворень в Україні як демократичної європейської країни назріла нагальна необхідність здійснення комплексного дослідження шляхів підвищення ефективності інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою, удосконалення законодавчої бази в напрямі розвитку та становлення інституту захисту прав людини як одного з основних пріоритетів правової держави – актуальної проблеми сучасного юридичного простору України» [12, с. 311]. Так, підтвердженням справедливості цієї тези стала розроблена науковцями Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України фундаментальна

Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні (2014 р.) [22], що була підготовлена в результаті виконання колективом цієї академічної установи наукового проекту «Інститут юридичної відповідальності держави як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні» відповідно до цільової програми наукових досліджень НАН України «Громадянське суспільство, особа, держава, національний досвід та потенціал взаємодії», згідно з Розпорядженням Президії НАН України від 30 квітня 2014 р. Очевидно, що з огляду на офіційне визнання відповідної наукової проблематики її розроблення становить неабиякий як науковий, так і прикладний інтерес для сучасної української юриспруденції та практики державно-правового будівництва.

Зрештою, відповідний науковий дискурс, активізований останнім часом, має і чітко означене конституційне підґрунтя – норми, що приписують українській державі відповідати перед особою за наслідки своїх діянь, ще з 1996 р. віднесено до фундаментальних, засадничих конституційних положень («Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»; «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ») і розміщено в розділі, який охоплює саме основні засади конституційного ладу країни в цілому (розділ I Конституції України) [21]. Проте очевидна актуальність упровадження цієї конституційної засади (врешті, як і багатьох інших) і її вже понад 20-річне існування в конституційній матерії не перетворили згаданий принцип на дієвий інструмент державно-правового будівництва України, державно-правовий звичай чи елемент правового «повсякдення» для більшості громадян України. Чи не найпоказовішим підтвердженням цього є те, що Україна протягом кількох останніх років поспіль посідає перші місця в «антирейтингу» держав, до яких найбільше позиваються її громадяни до Європейського суду з прав людини [33; 42].

Чому актуальним є звернення в контексті вищенаведених проблем саме до позитивістської версії тлумачення інституту юридичної відповідальності держави? Відповідь на це питання криється, на наш погляд, у тому, що саме в межах юридичного позитивізму було запропоновано й обґрунтовано відповіді на три ключові питання у сфері онтології юридичної відповідальності держави: 1) як така відповідальність держави є можливою; 2) перед ким і за що саме відповідає держава за свою діяльність (визначення інстанції відповідальності); 3) яким є механізм (процедури, порядок) такої відповідальності. У гносеологічному ж плані найсуттєвішим та найуживанішим із практичного боку (з погляду інституціалізації юридичної відповідальності держави в реально існуючих державних утвореннях демократичного характеру, як-от: США, Франція, Великобританія чи Німеччина) є саме досвід юридичного позитивізму [25; 39], адже теоретичні та світоглядно-ідеологічні

засади юридичного позитивізму найбільшою мірою вплинули на формування системи правової державності в багатьох європейських країнах, зокрема Франції та Німеччини. Щоправда, в цих країнах вплив юридичного позитивізму по-різному поєднувався з іншими впливовими напрямками праворозуміння: у Франції – із соціологією права, в Німеччині – з доктринами відродженого природного права. Видається, що таке сполучення позитивістських настанов із соціолого-правовими та природно-правовими засадами пом'якшує легістські настанови самого позитивізму, зменшує гіперболізацію закону, але не нівелює засади законності в діяльності державного апарату. Відповідно, багато авторитетних сучасних учених вважають цілком сумісними із засадами правової державності доктрину юридичного позитивізму в його «поміркваних» версіях [2; 28].

Поєднання на практиці позитивістських та неопозитивістських настанов у сфері праворозуміння цілком відповідає зробленому в сучасній зарубіжній юриспруденції висновку про доцільність та плідність подолання гносеологічного «розриву» між юридичним позитивізмом та школою природного права [14, с. 531–532; 29, с. 22], що, зокрема, відбулося зусиллями таких adeptів неопозитивізму, як А. Алексі, К. Альчурон, К. Бергбом, Н. Боббіо, Є. В. Булігін, Дж. Раз, А. Росс, М. Тропер та ін. Як влучно зауважив із цього приводу професор Г. Перес-Барба, «в галузі теорії права ми – позитивісти, у сфері прав людини – юснатуралісти» [29, с. 26].

Нині загальновідомо, що юридична відповідальність є «найважливішим інститутом будь-якої правової системи, однією з головних ознак права, необхідним елементом механізму його дії» [9, 2], а також – однією з ключових гарантій права, адже «саме з її допомогою норми права реалізуються, втілюються в життя шляхом дотримання, виконання, використання, правозастосування» [16, с. 31]. У зв'язку з цим закономірним є визнання того факту, що «проблема юридичної відповідальності є однією із центральних у загальній теорії права» [34, с. 2]. Якщо через призму цих теоретичних висновків аналізувати інститут юридичної відповідальності держави не лише в аксіологічному або функціональному вимірах, а й в аспекті реально існуючого комплексу правових норм, що лімітують юридичні обов'язки держави як суб'єкта права та переводять її діяльність у площину застосування конкретних заходів юридичної відповідальності, то тут, на нашу думку, найбільш евристично цінним є звернення уваги саме до юридичного позитивізму. У цьому розумінні ми погоджуємося з позицією російських дослідників М.І. Байтіна, Д.Г. Горбунова, Ю.О. Музиканкіної та британського вченого Н. Маккорміка, які домінантами формування методологічних засад вивчення юридичної відповідальності держави запропонували вважати саме позиції позитивістського і природно-правового напрямків розвитку державно-правової думки [3, с. 19–29; 8, с. 36–57; 32].

Передусім до числа безумовних заслуг юридичного позитивізму слід віднести упорядкування

й систематизацію існуючих наукових уявлень щодо феномена юридичної відповідальності, без чого немислимим був сам дискурс щодо юридичної відповідальності такого специфічного суб'єкта права, як держава. Адже юридична відповідальність є одним із небагатьох правових явищ, дослідження яких у суто теоретичному плані неможливе без наявного узагальнення емпіричного матеріалу і спеціальних досліджень у межах галузевих правових наук [32]. Тут пріоритет був і нині все ще залишається на боці позитивістсько орієнтованої юриспруденції, зокрема наук цивільного, адміністративного та кримінального права, що принаймні протягом XIX – початку XX ст. цілковито перебували на методологічних засадах раціоналізму та позитивізму [30, с. 30–47]. Саме емпіризм, дескриптивізм та аналітичність є ключовими ознаками методу юридичного позитивізму [45].

У такий спосіб юридичний позитивізм демонструє очевидну гнучкість та значний евристичний потенціал. Як стверджує видатний аргентинський філософ права Є.В. Булігін, юридичним позитивізмом у жодному разі вже не можна називати те, що під ним досі розуміють на пострадянському просторі. Натомість юридичний позитивізм немає нічого спільного з уявленнями про всесильність закону і про те, що право є продуктом діяльності держави [6, с. 7]. Крім того, юридичний позитивізм, принаймні в сучасному його тлумаченні, не виправдовує свавільні закони та відповідну практику державного владарювання [44, с. 179–180].

Отже, неодмінною передумовою для формування концепції юридичної відповідальності держави також слід вважати досить високий рівень розроблення теорії юридичної відповідальності взагалі з відповідним понятійним апаратом (поняття провини, суб'єкта відповідальності, заходів відповідальності, видів стягнень із правопорушника тощо).

Водночас сфера юридичної відповідальності як сфера, в якій щільно перетинаються і взаємодіють належне і суще, нормативне і реальне, охоплює з плином часу дедалі ширший простір суспільних відносин, не зводячись лише до відповідальності особи перед суспільством та державою. Так, в умовах індустріального суспільства сам простір дії права розширився настільки, що охопив раніше невідомі йому сфери та суспільні практики. Зокрема, з визнанням протягом XVII – XIX ст. держави рівноцінним людині суб'єктом права і правовідносин [40, с. 201–203; 45, с. 124–126] відбувається своєрідна інверсія юридичної відповідальності: уможливлується науковий дискурс щодо такої відповідальності вже і щодо самої держави. Щоправда, парадокс тут полягає в тому, що державний примус як елемент юридичної відповідальності в разі визнання порушником права держави скеровується проти неї самої як повноправного суб'єкта права. Суб'єктом застосування такого примусу за визначених законодавством юридичних підстав є сама держава в особі відповідних правоохоронних та судових органів. Водночас спрямованість цієї відповідальності має здебільшого зовнішній щодо самої держави характер – вона направлена

переважно на сферу забезпечення належного здійснення державою своїх обов'язків (як позитивних, так і негативних) у сфері прав людини. З огляду на це можна стверджувати про гуманітарно-правовий вимір юридичної відповідальності держави перед особою та суспільством, а також про те, що саме існування такої відповідальності є свідченням гуманізації державної діяльності в цілому.

Сьогодні обґрунтовано висновок про те, що інститут юридичної відповідальності держави перед громадянами, громадянським суспільством загалом є неодмінною ознакою сучасної правової демократичної держави та показником реальності проголошених конституцією прав і свобод людини та громадянина [3, с. 335; 11, с. 5–6]. У цьому сенсі найбільш показовою є окреслена в 2004 р. позиція Генерального Секретаря ООН К. Аннана, в якій він дав відоме й впливове визначення верховенства права, поєднавши згаданий принцип із принципом юридичної відповідальності держави: «Поняття «верховенство права» <...> стосується принципу врядування, за якого всі люди, інститути та установи, юридичні та фізичні особи і навіть сама держава відповідальні перед законами, які в суспільстві є оприлюдненими, застосовуються однаково до всіх і на основі яких здійснюється незалежне судочинство, та які відповідають міжнародним нормам і стандартам у сфері прав людини. Воно (поняття «верховенство права») потребує також заходів для забезпечення дотримання принципів ієрархічної вищості закону, рівності перед законом, відповідальності перед законом, справедливого застосування закону, поділу влади, участі у прийнятті рішень, юридичної визначеності, уникнення свавілля та процесуальної і судової прозорості» [10, с. 84]. Тут слід також погодитися з дослідницею проблем юридичної відповідальності держави Л.В. Бойцовою, що як форма захисту особистих прав та важлива складова частина раціональної державної політики в сучасних умовах відповідний правовий інститут також дозволяє вибудовувати «додаткові стримування і противаги влади, пом'якшувати її автократичні прояви; слугує формою її обмеження в умовах правового державного ладу, в якому владарювання стає суспільним служінням, а не привілеєм» [5, с. 1].

Відомо, що свого часу класик німецької юридичної думки Р. Ієрінг зазначив, що завдання юриспруденції полягає в тому, щоб перекласти з мови філософії права на мову законодавця і судді, наприклад, філософсько-правову ідею повноліття, що полягає в зрілості розумового розвитку і в зрілості характеру, яку неможливо застосувати на практиці, замінити числом, тобто віком дієздатної фізичної особи [13, с. 26; 18, с. 146]. Так само стосовно юридичної відповідальності держави завдання юриспруденції полягало в тому, щоб відобразити в позитивному праві (законодавстві) та в судовій практиці правові норми щодо умов, механізмів, процедур застосування юридичної відповідальності держави, тобто забезпечити інституціоналізацію цього різновиду юридичної відповідальності, його об'єктивацію в праві. І це

завдання було вперше виконане саме в межах парадигми юридичного позитивізму завдяки тому, що нормативно-інституційний вимір юридичної відповідальності держави відразу став одним із ключових елементів наукового дискурсу в межах позитивізму ще в XIX ст. При цьому, якщо в межах природно-правового підходу його адепти (а це здебільшого були мислителі доби Просвітництва XVIII ст.) вважали, що саме за умови правління мудрих та добродішних правителів, які додержуються своїх обов'язків і не порушують їх, будуть забезпечені, гарантовані й реалізовані права і свободи особи [45, с. 132], то в межах позитивістського праворозуміння була уможливлена посилена увага до об'єктивізації юридичної відповідальності держави в розрізі деталізації її можливих порушень у різних правовідносинах, визначенні засобів реагування на них (державного примусу щодо таких порушень), механізмів поновлення порушених прав особи, визначенні мір юридичної відповідальності тощо. Тобто якщо в першому випадку йшлося про дискурс, який узагалі не виокремлював право від моралі, а суспільство від держави, то в другому – було чітко розмежовано власне предметне поле юридичної відповідальності держави, відносно автономне від сфер моральної та політичної відповідальності носіїв державної влади.

Важливою методологічною підставою для позитивістського підходу до проблеми юридичної відповідальності держави був перехід від абстрактних утопічних конструкцій держави до реалістичних, об'єктивістських її інтерпретацій. Держава постає як раціонально сконструйована машина, а не як організація, покликана встановлювати правду під проводом церкви [27, с. 48], як це було за часів Середньовіччя. Остаточно такий перехід завершився в XIX ст. з торжеством раціоналізму у філософії та в суспільних науках, у тому числі в тогочасній юриспруденції. Вже історична школа права (Л. фон Ранке, К.Ф. фон Савіньї) наголошувала на пріоритеті держави в суспільстві [14, с. 154]. Наочним підтвердженням ідеї самоцінності держави (або ж, за словами відомого французького теоретика А. Мішеля, «ідеї держави» [31]) стало утвердження концепцій державного суверенітету (за А. Есменом, «держави є юридичним уособленням нації» [38, с. 27]), що позначали просторові межі діяльності державної влади, які відтепер мали цілковито об'єктивний характер і співвідносилися з межами діяльності інших держав. Саме раціоналістичне тлумачення держави як юридичного явища, порівняно з іншими юридичними явищами, уможливило подальший дискурс щодо юридичної відповідальності держави як необхідного елемента її буття в «царині» права. Саме в позитивізмі було порушено питання щодо меж адміністративної та судової дискреції, що виводило теоретиків права та держави на рівень більш загальних питань меж діяльності державної влади, що співвідносилися також із простором індивідуальної свободи раціонально мислячого індивіда.

У спеціальній літературі слушно звертається увага також на те, що юридична відповідальність

держави ґрунтується на передумові існування кількох суб'єктів, інтереси яких не збігаються. З одного боку, це держава, з другого – її громадяни. При цьому і держава, і громадяни виступають у ролі рівноцінних, рівностатусних суб'єктів права, що уможлиблюється завдяки створенню законодавчого поля, рівної мірою обов'язкового для діяльності всіх означених суб'єктів. Лише наявність такої рівностатусності уможливлює відповідальність будь-якого із суб'єктів відповідного правовідношення перед іншими його суб'єктами в разі порушення (невиконання) їхніх юридично визначених обов'язків [32]. У цьому розумінні важливою передумовою слід вважати остаточне утвердження поглядів на державу як такий суспільний інститут, що не збігається із суспільством як таким, йому певною мірою протистоїть та має інтереси, відмінні від інтересів самого суспільства. Осмислення значення такого відмежування держави та суспільства стало можливим завдяки внеску класиків позитивізму, зокрема О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, які остаточно відокремили державу від суспільства і раціоналізували тлумачення відносин між державою, суспільством та особою.

В юриспруденції поступово утвердилося бачення специфіки відносин між державою та особою, що є відмінними від відносин між людьми. Якщо останні далеко не завжди опосередковуються нормами права, то відносини між державою та особою мають чітко визначений правовий характер. У межах теорії правовідносин кожен із названих суб'єктів права – і держава, і особа – є носієм певного комплексу прав та обов'язків. Відповідно, до кожного з них протилежною стороною можуть бути адресовані певні домагання, передусім у сфері належного виконання покладених на них обов'язків та непорушності меж наданих їм прав.

Іншим аргументом на користь пріоритетності позитивістського підходу до юридичної відповідальності держави було те, що саме юридичний позитивізм обґрунтував теорію правосуб'єктності держави (Ф. фон Гербер, П. Лабанд, Г. Еллінек) [25] як організації, відмінної від громадянського суспільства, остаточно вивівши її за межі гегелівського дуалізму держави та громадянського суспільства. Отже, юридичний позитивізм постулював увагу до держави не як до «нічного сторожа», тобто вторинного (та й значною мірою зовнішнього) явища правової дійсності, а навпаки, до її чільного складника, покладаючи на державу саме правові функції, в тому числі й стосовно застосування щодо неї ж заходів юридичної відповідальності.

Водночас саме остаточне відмежування держави від інших автономних суб'єктів права, визнання юридизації її діяльності (починаючи від С. Пуфендорфа та Г.В.Ф. Гегеля до концепції самообмеження держави правом Г. Еллінека та концепції «основної норми» Г. Кельзена) разом з інституціалізацією прав і свобод людини створили ґносеологічні передумови для розвитку в юридичному позитивізмі концепції юридичної відповідальності держави. Юридичний позитивізм також остаточно відмежував державу як

соціальний інститут від персони носіїв державної влади, в такий спосіб завершивши середньовічну концепцію «двох тіл короля» [15; 17], на яку спіралася шляхом її заперечення. На заміну харизматичному типу панування (за відомою класифікацією М. Вебера), властивому переважно монархічним режимам, остаточно прийшов раціоналістичний, в основі якого лежало знеособлене підпорядкування не людям, а законам (інституціям). Юридична відповідальність держави стала відповідальністю саме інституційною, а не персональною, хоча персональний елемент у випадках настання відповідальності посадових осіб органів державної влади повністю не був елімінований з юридичного дискурсу.

Цілком очевидно, що покладення відповідної юридичної відповідальності на державу стало можливим також і за умови централізації самої держави, що пододало хаос дрібндержавності (роздробленості) та етнічної строкатості, а також за умови досить високого рівня розвитку правової системи, якій був властивий певному рівню уніфікації та систематизованості. «Адміністративна централізація завжди зростала з безладної взаємодії і конкуренції формально рівноправних суб'єктів: порядок вимагає наявності безпорядку», – влучно зазначив російський учений І.О. Ісаєв [14, с. 148]. Напевно, і сам юридичний позитивізм став своєрідною «відповіддю на хаос, що утворився в правозастосовній діяльності за відсутності загальнообов'язкових та рівних для всіх законодавчих настанов» [40, с. 20]. Отже, саме «завдяки позитивістській теорії витворюється своєрідний культ права, відбувається зміцнення авторитету держави і права» [37, с. 11], що створює умови для реального переплетення сфер діяльності держави, суспільства та особи на «ниві» юридичної відповідальності. Масштабні правові реформи в Німеччині, Франції, низці інших європейських країн упродовж XIX ст. [9, с. 497–538] саме і засвідчили готовність правової системи до впровадження інституту юридичної відповідальності держави.

Методологічно важливим аспектом утвердження в позитивізмі концепції юридичної відповідальності держави стало розроблення питання про те, хто, власне, виступатиме суб'єктом притягнення до відповідальності самої держави та хто застосовуватиме проти неї заходи примусу. Відповідно до позиції І.О. Толстової, йдеться про інститут уповноважених суб'єктів, наділених правом порушувати справи відповідної категорії, розглядати їх, а також виносити рішення, які б визначали винність держави та/або її представників і містили б відповідну правову санкцію за таке порушення [43, с. 56–57]. На нашу думку,

ключовими в цьому плані стали три концепції, які так чи інакше пов'язують із представниками юридичного позитивізму. Цими концепціями було внесено ясність до суб'єктного складу тих інститутів, які наділялися повноваженнями щодо притягнення до юридичної відповідальності держави. Йдеться про концепції адміністративного судочинства (Р. фон Моль, О. Бер, Л. фон Штейн, О. Майєр та ін.), конституційного судочинства (К. Шмідт, Г. Кельзен та ін.) та міжнародно-правової відповідальності держав (Д. Анцілотті, Ж. Дюма, А. Ротт, П. Шоєн, Г. Кельзен, К. Штрупп тощо). Вони означали необхідність процесуалізації інституту юридичної відповідальності держави, що було неможливо без залучення до відповідного процесу судових органів. Така процесуалізація стосувалася визначеності не лише тих інститутів, які мали легітимну владу розв'язувати спори між громадянами та державами з приводу відповідальності останніх, а й її визначеності процедур розгляду цих питань. Процесуалізація інституту юридичної відповідальності держави, з одного боку, остаточно вписала цей вид відповідальності до числа інших видів юридичної відповідальності за суб'єктною ознакою, а з другого – надала згаданому інституту необхідної юридичної визначеності й перетворила право громадян на притягнення держави до юридичної відповідальності на реальне, процесуально забезпечене й гарантоване. Адже, як зазначив у своїй класичній праці відомий американський адвокат В. Гохфельд, право розглядається як право позову до того суб'єкта, який заважає реалізації такого права, без чого воно не є повністю застосовним на практиці [46, с. 56].

Висновки. Зрозуміло, що вищенаведеними міркуваннями проблематика методологічних підстав аналізу юридичного позитивізму в розрізі проблематики юридичної відповідальності держави далеко не вичерпується. Ми мали на меті спростувати деякі очевидні помилкові твердження про безпідставність звертання уваги до досвіду напрацювань юридичного позитивізму та наголосити на продуктивності осмислення творчої спадщини мислителів – представників цієї впливової течії праворозуміння. Зрештою, саме розроблені в межах позитивістської парадигми принципи та настанови наукового пізнання державно-правових явищ створили критичну масу наукового знання, необхідного як для інституціалізації юридичної відповідальності держави, так і для поступової деталізації, наповнення новими ідеями відповідного «правового поля». Без внеску юридичного позитивізму сам дискурс довкола сучасних проблем юридичної відповідальності держави був би неможливим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альчурон К.Э., Бульгин Е.В. Нормативные системы. Рос. ежегодник теории права. 2010. № 3; под ред. д-ра юрид. наук А.В. Полякова. СПб.: Издат. дом СПбГУ, 2011. С. 309–472.
2. Байтеева М.В. Позитивизм и правовое государство. Евраз. юрид. журн. 2010. № 9. С. 51–54.
3. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков): монография. Саратов: СГАП, 2001. 416 с.
4. Бойцова В.В., Бойцова Л.В. Ответственность государства за действия должностных лиц: публично-правовая или частноправовая? Правоведение. 1993. № 1. С. 72–79.

5. Бойцова Л.В. Ответственность государства за ущерб, причиненный гражданам в сфере правосудия: Генезис, сущность, тенденции развития: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 «Государственное право и управление; Административное право; Финансовое право»; 12.00.09 «Уголовный процесс; Криминалистика и судебная экспертиза»; Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ. М., 1995. 44 с.
6. Бульгин Е. К проблеме объективности права. Проблемы философии права. 2005. Т. 1–2. С. 7–13.
7. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности: монография. М.: Изд-во РАП, 2008. 304 с.
8. Горбунов Д.Г. Ответственность государства перед гражданином как принцип правового государства: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений»; Моск. ун-т МВД РФ. М., 2003. 195 с.
9. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учеб. для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2007. 742 с.
10. Дзевелюк М.В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 209 с.
11. Довбуш Т.Н. Принципы правового государства и механизм их реализации: теоретико-правовой анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве»; С-Петербур. гуманитар. ун-т профсоюзов. СПб., 2005. 19 с.
12. Зайчук О.В. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. Часоп. Київ. ун-ту права. 2014. № 3. С. 311–312.
13. Иеринг Р. Юридическая техника; пер. с нем. Ф.С. Шендорфа. СПб.: Типо-Литография А.Г. Розена (А.Е. Ландау). СПб., 1905. 105 с.
14. Исаев И.А. Идея порядка в консервативной перспективе: монография. М.: Проспект, 2011. 400 с.
15. Исаев И.А. Суверенитет: закрытое пространство власти: монография. М.: Проспект, 2017. 162 с.
16. Каленіченко Л.І. Юридична відповідальність як явище об'єктивного права. Право і безпека. 2016. № 2 (61). С. 31–37.
17. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии: монография. 2-е изд., испр. М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. 752 с.
18. Капустина М.А. Правовое регулирование: системный подход: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; С-Петербур. гос. ун-т. СПб., 2017. 519 с.
19. Касаткін С. Позитивізм в англо-американській філософії права. Вчення Герберта Л.А. Харта. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 300–302.
20. Рабінович С. Права людини і конституційні революції з погляду «чистого вчення про право». Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри: статті учасників I Міжнарод. «круглого столу» (м. Львів, 28 – 29 жовт. 2016 р.). Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2017. С. 211–220.
21. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
22. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко та ін.; відп. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 116 с.
23. Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. 112 с.
24. Краевский А.А. Чистое учение о праве Ганса Кельзена и современный юридический позитивизм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования «С.-Петербур. гос. ун-т». СПб., 2014. 231 с.
25. Кучеренко П.А. Учение о правосубъектности государства в теории государственного права Германии. Вест. РУДН. Серия «Юридические науки». 2013. № 3. С. 130–141.
26. Лапаева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография. М.: Рос. акад. правосудия, 2012. 580 с.
27. Максимов С.І. Идея правовой державы в контексті становлення і розвитку європейської правової культури. Філософія права: сучасні інтерпретації. Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2011). Харків: Право, 2012. С. 39–56.
28. Марченко М.Н. «Умеренный» позитивизм и верховенство права в условиях правового государства. Государство и право. 2012. № 4. С. 5–10.
29. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: курс лекций. М.: ГУ–ВШЭ, 2002. 511 с.
30. Михайленко О.В. Имущественная ответственность за вред, причиненный осуществлением публичной власти: теоретические аспекты и проблемы ее реализации на практике: монография. М.: Волтерс Клувер, 2007. 342 с.
31. Мишель А. Идея государства. Критический опыт истории социальных и политических теорий во Франции со времени революции. М.: Издат. дом «Территория будущего», 2008. Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского». 536 с.
32. Музыканкина Ю.А. Проблема юридической ответственности государства перед личностью в истории правовых учений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Саратовская гос. акад. права». Саратов, 2007. 181 с.
33. На Україну подали найбільше скарг до ЄСПЛ. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3806453-na-ukrainu-podaly-naibilshe-skarh-do-yespl>
34. Песин С.В. Государство как субъект юридической ответственности: Теоретико-правовой анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений»; Юрид. ин-т МВД России. М., 2002. 23 с.
35. Полсон С. Сущность идеи правового позитивизма. Изв. высш. учеб. заведений. Правоведение. 2011. Т. 4. С. 32–49.
36. Постклассическая онтология права: монография / А.С. Александров, И.А. Александрова, Н.В. Андрианов и др.; под общ. ред. И.Л. Честнова. СПб.: Алетейя, 2016. 688 с.
37. Пундор Ю.О. Підходи до розуміння права та категорії «суб'єкт права» у XIX–XX століттях. Правнич. вісн. Ун-ту «КРОК». 2012. Вип. 12. С. 10–16.
38. Романова В.В. Юридическая ответственность государства: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. К., 2007. 165 с.

39. Слеженков В.В. Историческое развитие концепции правового государства во Франции: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; Федер. гос. бюджет. образов. учреждение высш. проф. образования «Волгоград. гос. ун-т». Волгоград, 2011. 30 с.
40. Слепнев А.В. Государство как субъект правоотношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; ГОУ ВПО «Рос. гос. торг.-эконом. ун-т». М., 2009. 243 с.
41. Стовба О.В. Темпоральна онтологія права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 «Філософія права»; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 385 с.
42. Сурепін С. Українці – на другому місці за кількістю позовів до Європейського суду. URL: <https://zaborona.com/eurorean-court/>
43. Томсинов В.А. Законодательная деятельность английского парламента в первой половине 1642 г.: формирование идеологии гражданской войны. Статья вторая. Вестн. Москов. ун-та. Сер. 11. Право. 2009. № 3. С. 16–42.
44. Чепус А.В. Теория позитивной юридической ответственности органов исполнительной власти: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве»; Федер. гос. бюджет. образов. учреждение высш. образования «Рос. акад. народ. хозяйства и гос. службы». М., 2016. 534 с.
45. Честнов И.Л. Постклассическая теория права: монография. СПб.: Издат. Дом «Алеф-Пресс», 2012. 650 с.
46. Яремчук С.В. До проблеми формування інституту відповідальності держави перед особою в Україні. Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. 2014. № 3. С. 41–52.
47. MacCormick N. The State and the Law. Questioning Sovereignty: Law, State and Nation in European Commonwealth. 1999. P. 17–26.